

Δ' ΤΟΜΕΑΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ Α.Π.Θ.
10Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

ΔΩΡΟΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΝΙΚΟ ΝΙΚΟΝΑΝΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών στη Σωτήρα Αμμοχώστου

Γεώργιος Βελένης,

Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών ορθώνεται σε μια ακατοίκητη περιοχή, στα όρια των κοινοτήτων Σωτήρας και Φρενάρους¹. Οι κάτοικοι της δεύτερης κωμόπολης λένε, χαριτολογώντας, ότι το μεγαλύτερο τμήμα της εκκλησίας ανήκει στη δική τους κοινότητα, ενώ στη Σωτήρα αντιστοιχεί μόνο το ιερό, το σημαντικότερο μέρος του ναού, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τον παραχώρησαν στους κοντοχωριανούς τους².

Το μνημείο παρέμενε για πολλές δεκαετίες σε ερειπιώδη κατάσταση, η οποία επιδεινωνόταν συνεχώς (εικ. 1). Οι αναστηλωτικές εργασίες άρχισαν το 1978 και ολοκληρώθηκαν στα τέλη της επόμενης δεκαετίας³ (εικ. 2).

Πρόκειται για τον μεγαλύτερο βυζαντινό ναό της Σωτήρας, εξωτερικών διαστάσεων 7,08×15,8 μ., χωρίς την προεξέχουσα αψίδα του ιερού⁴. Η παρουσία υπολειμμάτων πυλώνα νοτιοδυτικά του ναού, και θεμελίων μιας κατεστραμμένης πτέρυγας, σε απόσταση 7,50 μ. δυτικά του νάρθηκα, μαρτυρούν το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός περικλειστού συνόλου. Ίσως όλα μαζί ανήκουν σε μία αταύτιστη, προς το παρόν, βυζαντινή μονή ή σε ενοριακό ναό με περίβολο και προσκτίσματα του εγκαταλειμμένου οικισμού των Χορτακιών. Με την άποψη περί ύπαρξης μοναστηριακού συγκροτήματος ταιριάζει και το μέγεθος του νάρθηκα, ο οποίος προστέθηκε εκ των υστέρων και παρουσιάζει χαρακτηριστικά μεγάλης λιτής⁵.

Το αρχικό κτίσμα, εξωτερικών διαστάσεων 7,08×9,25 μ., ανήκει στον τύπο του τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο (εικ. 3). Ανα-

τολικά προεξέχει η ημικυλινδρική κόγχη του βήματος, ενώ οι μικρές και εξαιρετικά ραδινές κόγχες των παραβημάτων εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Οι τέσσερις ορθογώνιοι πεσσοί που υποβαστάζουν τον τρούλο έχουν αναλογίες 1:1,5 και είναι τοποθετημένοι με τη μεγάλη διάσταση κατά το μήκος του ναού. Φαρδιά τόξα γεφυρώνουν τα ανοίγματα ανάμεσα στους πεσσούς και τις παραστάδες, οι οποίες εξέχουν ελαφρώς από τον ανατολικό και δυτικό τοίχο. Τα ανατολικά και δυτικά γωνιακά διαμερίσματα είναι επιμηκυσμένα, με αναλογίες 1:2,2 και 1:2,5 αντίστοιχα. Καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, όπως συμβαίνει στους ελλαδικού τύπου μεταβατικούς ναούς⁶, αλλά κατά μία προωθημένη εκδοχή. Τα τέσσερα στηρίγματα έχουν αυτονομηθεί, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα και ο σταυρικός πυρήνας συναπαρτίζουν ενιαίο χώρο, όπως συμβαίνει στους απλούς τετρακίονιους ναούς⁷.

Στις γενέσεις των τεσσάρων τόξων υπάρχουν τριταγωνικά πώρινα υφαψίδια, τα οποία περιορίζονται στο πλάτος των εσωραχίων. Λίθινος κοσμήτης ορθογώνιας διατομής ορίζει τις γενέσεις των διασταυρούμενων ημικυλινδρικών καμαρών, χωρίς να συνεχίζει στις επιφάνειες των τυμπάνων. Η απουσία κοσμήτη από τη δυτική καμάρα οφείλεται σε απολάξευση που έγινε σε μία από τις φάσεις τοιχογράφησης της. Όμοιας διατομής κοσμήτης υπάρχει στη βάση του κυλινδρικού τυμπάνου του τρούλου, καθώς επίσης και στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του βήματος, αλλά σε στάθμη χαμηλότερη από τον κοσμήτη της ανατολικής καμάρας, κατά 0,20 μ., ο οποίος συνεχίζει έως τις ανατολικές παραστάδες (εικ. 4).

Οι δύο μακριές πλευρές του κυρίως ναού οργανώνονται εξωτερικά με ένα μεγάλο κεντρικό αφίδωμα, ίσου πλάτους με το αντίστοιχο σκέλος του σταυρού. Το ίδιο συμβαίνει και στη δυτική πλευρά, όπου όμως δε γίνεται άμεσα αντιληπτό, εξαιτίας της προσκόλλησης του μεταγενέστερου νάρθηκα (εικ. 5, 12). Τα τύμπανα των τριών αφιδωμάτων βρίσκονται σε υποχώρηση 0,13 μ. και αρχίζουν ψηλότερα από τη στάθμη των θεμελίων, γύρω στα 0,60 μ., δίνοντας έτσι την εντύπωση ύπαρξης κρηπίδας στο μνημείο.

Στο δυτικό τμήμα του βόρειου αφιδώματος διακρίνεται αρμός σε ύψος τριών στρώσεων τοιχοποιίας, ο οποίος υποδηλώνει τοπική αλλαγή του αρχικού σχεδιασμού κατά την πορεία κατασκευής (εικ. 6). Ενδέχεται στο σημείο εκείνο να είχε προγραμματιστεί είσοδος, αντίστοιχη με εκείνη της νότιας πλευράς (πλάτους 1,05, ύψους 1,98 μ.), η οποία όμως είναι ανακατασκευασμένη και δε γνωρίζουμε την αρχική μορφή της παρά μόνο τη θέση του ανοίγματος⁸. Πιθανότερο όμως φαίνεται να είχε σχεδιαστεί αρχικά ένα ελαφρώς φαρδύτερο αφίδωμα στη βόρεια πλευρά, το πλάτος του οποίου περιορίστηκε στην πορεία των εργασιών.

Αυθεντική στο σύνολό της είναι η είσοδος που οδηγεί από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό, πλάτους 1,40 μ. και ύψους 2,11 μ. (εικ. 7). Φέρει μονολιθικό υπέρθυρο, ύψους 0,25 μ., το οποίο εκτείνεται σε όλο το πλάτος του αφιδώματος και είναι διακοσμημένο

με πέντε σταυρούς μέσα σε ισάριθμους ρόδακες. Πάνω από το ανώφλι διαγράφεται πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο ύψους 0,80 μ. με υποχωρημένο τύμπανο κατά 0,15 μ.

Στην κορυφή του δυτικού τυμπάνου ανοίγεται δίλοβο παράθυρο, με ενδιάμεσο κτιστό πεσσίσκο. Στο μεσαίο τμήμα του ύψους του εφάπτεται η ανατολική ημικυλινδρική καμάρα του χαμηλότερου νάρθηκα (εικ. 7). Από το εσωτερικό του κυρίως ναού το παράθυρο φαίνεται ολόκληρο. Παρουσιάζει χαμηλωμένο τόξο εδραζόμενο σε φαρδύ πλαίσιο, το οποίο ενδέχεται να διευρύνθηκε εκ των υστέρων για λόγους εξασφάλισης επαρκούς φωτισμού στο δυτικό σκέλος του σταυρού.

Μοναδικό αδιατάρακτο παράθυρο της αρχικής φάσης αποτελεί το μονόλοβο άνοιγμα που υπάρχει στο πάνω μέρος του τυμπάνου του βόρειου σκέλους (εικ. 5). Η μορφή του αντίστοιχου παράθυρου στη νότια πλευρά δεν είναι γνωστή. Ενδέχεται να ήταν και εκείνο μονόλοβο, όπως αποκαταστάθηκε κατά την ανακατασκευή ολόκληρου του νοτιοανατολικού τμήματος του ναού (εικ. 2). Ανακατασκευασμένο είναι και το μονόλοβο παράθυρο της ημικυλινδρικής αφίδας του ιερού, η αρχική μορφή του οποίου παραμένει άγνωστη. Η βόρεια παρειά ενός ανοίγματος που διακρίνεται σε φωτογραφία αρχείου θα μπορούσε να αποτελεί το υπόλειμμα ενός μονόλοβου ή και δίλοβου παράθυρου (εικ. 1). Από την ίδια φωτογραφική λήψη, που έγινε

Εικ. 1: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Νοτιοανατολική άποψη (φωτ. Γ. Σωτηρίου, 1931).

πριν από τη συνολική κατάρρευση του τρούλου⁹, συνάγεται η διάταξη και η μορφή των ανοιγμάτων του κυλινδρικού τυμπάνου. Έφερε τέσσερα μονόλοβα παράθυρα τοποθετημένα αζονικά, τα οποία αποτελούσαν την κύρια πηγή φωτισμού του εσωτερικού χώρου.

Τα φέροντα στοιχεία του αρχικού ναού, πάχους 0,60 - 0,62 μ., είναι κτισμένα με τοιχοποιία από αδρά λαξευμένους γωνιόλιθους σε επάλληλες στρώσεις, κατά το ισόδομο σύστημα, με διαμπερείς τους αρμούς έδρασης και ελάχιστο συνδετικό υλικό ανάμεσά τους (εικ. 1). Σε αρκετά σημεία υπάρχουν τετράγωνες υποδοχές ικριωμάτων, πλευράς 0,16 μ., λαξευμένες στο μέσο ή στις γωνίες των λίθων, κατά κανόνα στην κάτω πλευρά (εικ. 5, 6). Τα επίπεδα εργασίας κυμαίνονται από 0,83 έως 1,16 μ., ανάλογα με τα επιμέρους ύψη των στρώσεων οι οποίες διαφοροποιούνται αισθητά μεταξύ τους. Μεγαλύτερη κανονικότητα εμφάνιζε η τοιχοποιία του τυμπάνου του τρούλου, η οποία, όπως προκύπτει από παλιά φωτογραφία (εικ. 1), είχε μικρότερο πάχος από τα κάτω τμήματα της τοιχοποιίας. Αυθεντικό τμήμα από το τύμπανο του τρούλου σώζεται πάνω από τη βορειοδυτική γωνία της τετράγωνης βάσης, αλλά μόνο σε μία στρώση τοιχοποιίας (εικ. 5).

Οι θόλοι και τα τόξα είναι κατασκευασμένα με χονδρολαξευμένους θολίτες ποικίλων διαστάσεων, αλλά με εσωράχια που προσδίνουν γεωμετρική καθαρότητα στις καμπύλες επιφάνειες. Τα εξωράχια

των ημικυλινδρικών και των σφαιρικών επιφανειών κρύβονται πίσω από γωνιόλιθους μικρού σχετικά πάχους (εικ. 1). Ο μεταξύ τους χώρος είναι γεμισμένος με άμορφα αδρανή υλικά και πλούσιο κονίαμα, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σε ανάλογες περιπτώσεις¹⁰.

Ο μεταγενέστερος τρουλαίος νάρθηκας, εξωτερικών διαστάσεων 7,08x6,55 μ., παρουσιάζει ίδια τυπολογικά χαρακτηριστικά με τον αρχικό ναό, με τη διαφορά ότι οι εσωτερικές διαστάσεις ορίζουν έναν ακριβώς τετράγωνο χώρο, πλευράς ίδιου πλάτους με εκείνο του αρχικού ναού (εικ. 3). Οι τέσσερις πεσσοί είναι ελαφρώς επιμηκυσμένοι δίνοντας έτσι την αίσθηση ενός αποκρυσταλλωμένου τύπου τετράστυλου τρουλαίου χώρου¹¹. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με επιμήκεις καμάρες ελλειψοειδούς μορφής. Είναι φαρδύτερες στα δυτικά πέρατα και στενότερες στα ανατολικά, ενώ στην κατά μήκος κεραία του σταυρού συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Οι παρεκκλίσεις αυτές είναι συνειδητές και οφείλονται σε καθαρά συνθετικούς λόγους, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Ο επικεφαλής του οικοδομικού συνεργείου που έκτισε τον ισοπλατή με τον αρχικό ναό νάρθηκα, έχοντας επιλέξει τον τύπο και το μέγεθος της προσθήκης, έλαβε υπόψη δύο βασικές παραμέτρους: την κλίμακα του νέου έργου και τον τρόπο προσαρμογής του στο προυπάρχον κτίριο. Σεβόμενος την ποιότητα οργάνωσης του δυτικού τυμπάνου τού κυρίως ναού, το-

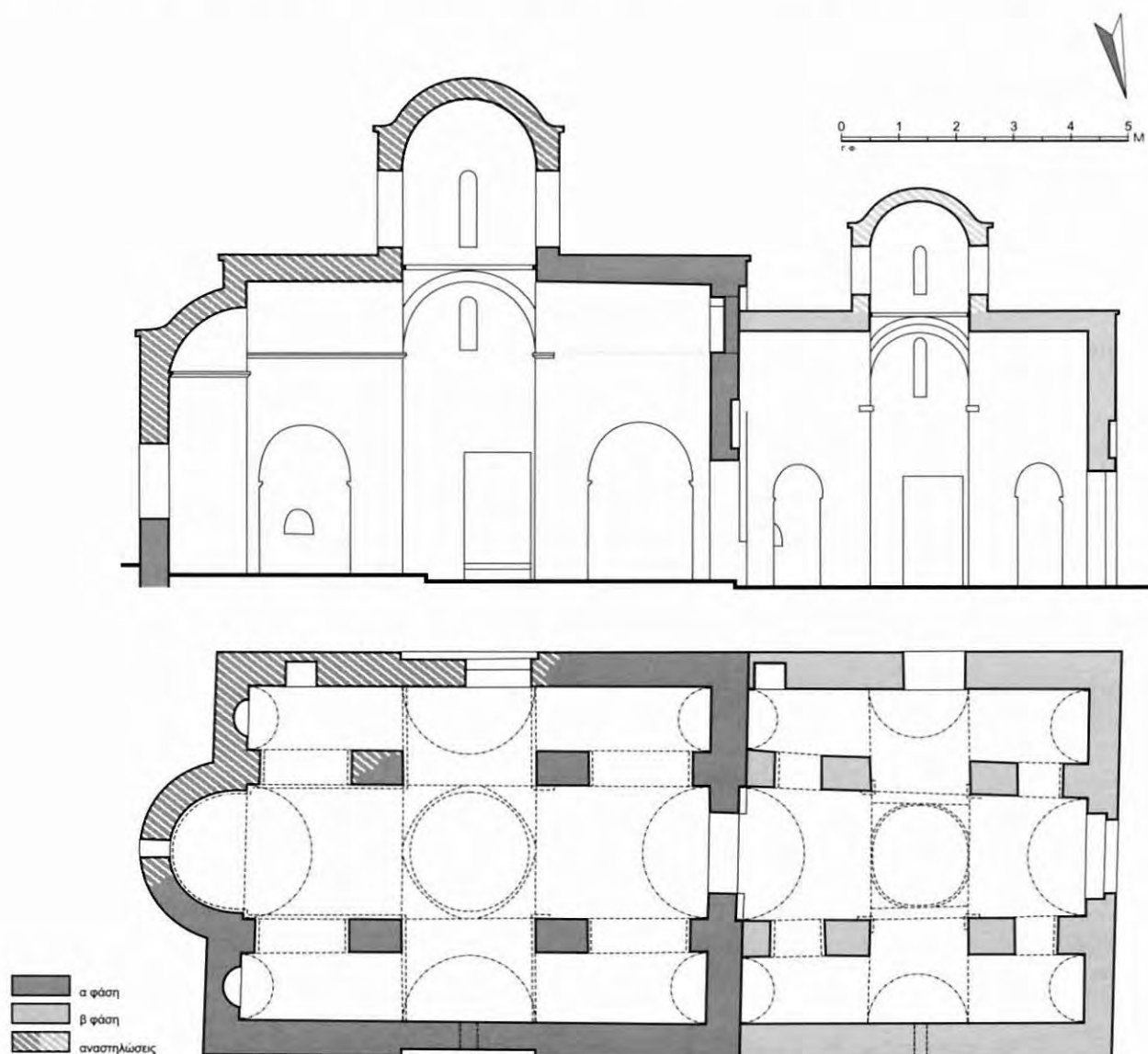
Εικ. 2: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Νοτιοανατολική άποψη.

ποθέτησε τις ανατολικές παραστάδες του νάρθηκα στα πέρατα του αψιδώματος, αφήνοντας καθαρό το άνοιγμα του τυμπάνου με την εξαίρετη από αισθητικής άποψης βασιλείο πύλη (εικ. 7).

Η παραπάνω βασική δέσμευση και η ανάγκη για κατασκευή ενός τρούλου αισθητά μικρότερου από εκείνον του αρχικού ναού καθόρισαν τις επιλογές για τις υπόλοιπες χαράξεις. Ο δημιουργός του νάρθηκα, δίνοντας τραπεζοειδές σχήμα στην κατά μήκος κεραία του σταυρού και σχεδιάζοντας ένα στενότερο εγκάρσιο άξονα, περιόρισε σημαντικά τον κεντρικό χώρο στη διασταύρωση των ημικυλινδρικών καμαρών. Προέκυπτε όμως ένα παράγωνο σχήμα με αρκετά μεγαλύτερη τη διάσταση κατά τον εγκάρσιο άξονα. Προκειμένου λοιπόν να αποφύγει την κατα-

σκευή ενός ελλειψοειδούς τρούλου, τετραγώνισε τον κεντρικό χώρο στην ανωδομή με τη βοήθεια δύο εκφορικά προβαλλόμενων προς το κέντρο τόξων με αυξομειούμενο το πλάτος των εσωραχίων (εικ. 8). Με τις διορθωτικές αυτές χαράξεις δημιούργησε έναν τετράγωνο χώρο, σημαντικά μικρότερο από τον αντίστοιχο του κυρίου ναού, τον οποίο κάλυψε με έναν κυλινδρικό τρούλο παρόμοιο με τον κεντρικό, αλλά στην επιθυμητή κλίμακα.

Οι ανατολικές και δυτικές παραστάδες φέρουν αδροδουλεμένα λίθινα υφαψίδια στη στάθμη γένεσης των τόξων. Υφαψίδια υπάρχουν και στις απέναντι πλευρές του ανατολικού ζεύγους πεσσών, ενώ στο δυτικό διαμορφώνονται όμοι (εικ. 9). Με τον εύστοχο αυτό χειρισμό προκύπτουν πεσσοί και τόξα ίδιων

Εικ. 3: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.

μεγεθών. Λίθινοι κοσμήτες υποδηλώνουν και τις γενέσεις των τεσσάρων ημικυλινδρικών καμαρών, οι οποίοι όμως περιορίζονται μόνο στις γωνίες που ορίζουν τον τρούλαιο χώρο (εικ. 8). Έχουν μήκος γύρω στα 0,35 μ. και παρουσιάζουν μικρή προεξοχή, όπως και τα υφαψίδια των παραστάδων.

Η πρόσβαση στον νάρθηκα γίνεται από δύο ισοϋψείς εισόδους (1,91 μ.), από τις οποίες η μία, πλάτους 1,20 μ., βρίσκεται στο κέντρο της δυτικής πλευράς, και η δεύτερη, πλάτους 1,02 μ., στο μέσον της νότιας πλευράς (εικ. 10, 11). Αμφότερες φέρουν μονολιθικό οριζόντιο υπέρθυρο, πάνω στο οποίο εδράζεται υπερυψωμένο ανακουφιστικό τόξο με τύμπανο σε υποχώρηση κατά 0,17 μ. Το τόξο της νότιας εισόδου έχει ελλειψοειδή μορφή και παρουσιάζει στενό μέτωπο, συνεπίπεδο με την υπόλοιπη τοιχοποιία. Παρόμοια μορφή θα πρέπει να είχε και η είσοδος της δυτικής πλευράς, το κεντρικό τμήμα της οποίας είναι εξολοκλήρου ανακατασκευασμένο, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την εξωτερική επιφάνεια του τοίχου που αντιστοιχεί στο δυτικό σκέλος του σταυρού¹².

Τα παράθυρα που διατρυπούν τα πάνω τμήματα των τυμπάνων της εγκάρσιας κεραίας, καθώς και

εκείνα του κυλινδρικού τυμπάνου του τρούλου¹³, παραπέμπουν άμεσα στη μορφή και τη διάταξη των αντιστοιχων ανοιγμάτων του κυρίως ναού. Το δυτικό σκέλος του σταυρού, παρόλο ότι δεν φέρει παράθυρο, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι διέθετε ένα δίλοβο άνοιγμα πάνω από το ανακουφιστικό τόξο της εισόδου, όπως συμβαίνει και στον αρχικό ναό. Ολόκληρο εκείνο το τμήμα είχε ανασκευαστεί σε άγνωστη εποχή, όπως προκύπτει από την αμελή τοιχοποιία και τις ισχυρές κλίσεις των καταέτιων γείσων της αετωματικής επιφάνειας (εικ. 10). Ανάμεσα στα υλικά δομής υπάρχουν εντοιχισμένα δύο αρχιτεκτονικά μέλη, ένα δίλοβο μονολιθικό ανώφλι με υποχωρημένα τα μέτωπα των τόξων και μια στενή πλάκα από ίδιο υλικό, τα οποία ενδέχεται να προέρχονται από το αρχικό παράθυρο της ίδιας πλευράς.

Μοναδικό αυθεντικό παράθυρο στον νάρθηκα θα μπορούσε να θεωρηθεί το μονόλοβο και σχετικά ψηλό άνοιγμα της βόρειας πλευράς, το οποίο φέρει μονολιθικό υπέρθυρο με μέτωπο τόξου σε μικρή υποχώρηση (εικ. 5). Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι το πάνω τμήμα ενδέχεται να υπερυψώθηκε, σε μεταγενέστερη περίοδο¹⁴. Ανάλογων διαστάσεων και μορφής ήταν

Εικ. 4: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Εσωτερική άποψη προς το ιερό βήμα.

Εικ. 5: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Βορειοδυτική άποψη.

Εικ. 6: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Λεπτομέρεια δεξιάς παρειάς βόρειου αφιδώματος.

Εικ. 7: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Δυτική είσοδος κυρίως ναού.

Εικ. 8: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Λεπτομέρεια ανωδομής στον τρουλαίο χώρο του νάρθηκα.

Εικ. 9: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Τόξο νοτιοδυτικού διαμερίσματος νάρθηκα.

και το ανακατασκευασμένο παράθυρο της νότιας πλευράς, η μορφή του οποίου είναι γνωστή από φωτογραφίες αρχείου (εικ. 1)¹⁵.

Τα φέροντα στοιχεία του νάρθηκα είναι κτισμένα όπως και του κυρίως ναού, με τη διαφορά ότι οι εσωτερικές παρειές των τοίχων παρουσιάζουν φαιδύτερους αρμούς και είναι λιγότερο επιμελημένες. Τα πάχη των τοίχων και οι αποστάσεις των επιπέδων εργασίας που ορίζονται από τις υποδοχές των ικριωμάτων, έχουν παρόμοιες διαστάσεις με το προγενέστερο κτίσμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος συνάντησης των οριζόντιων αρμών στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα (εικ. 5, 10). Καθώς οι λίθινες στρώσεις της τοιχοποιίας βρίσκονται σε ανισοσταθμία, η συνάντηση των δόμων στο βόρειο πέρας της δυτικής πλευράς γίνεται με ένα έμπλεκτο σύστημα, το οποίο επιτυγχάνεται με ειδική λάξευση των γωνιόλιθων στα σημεία συρραφής. Με τον τρόπο αυτόν αποφεύγεται ο ανεπιθύμητος κατακόρυφος αρμός με τα συνακόλουθα αισθητικά και, κυρίως, στατικά του μειονεκτήματα.

Ο δημιουργός της επέκτασης, ενώ μιμήθηκε τον τύπο του κυρίως ναού, απέφυγε την επανάληψη των

αψιδωμάτων στις τρεις ορατές πλευρές του νάρθηκα. Εξάλλου, κάτι τέτοιο δε θα ταίριαζε στην κλίμακα του νέου έργου, το οποίο, ως υποδεέστερης σημασίας προσθήκη, όφειλε να είναι απλούστερο. Οι εξωτερικές επιφάνειες των αντίστοιχων σκελών του σταυρού διαμορφώθηκαν επίπεδες και μάλιστα με αρκετά μεγαλύτερους γωνιόλιθους από εκείνους του αρχικού κτιρίου¹⁶. Δυστυχώς, καμία από τις αετωματικές απολήξεις δεν είναι αυθεντική για να δούμε τον τρόπο επεξεργασίας στα ψηλότερα σημεία (εικ. 10-11). Ωστόσο, από ορισμένους τριγωνικά διαμορφωμένους πυρόλιθους που επαναχρησιμοποιήθηκαν στη βόρεια πλευρά σε μεταγενέστερη φάση, μπορεί κανείς να εκτιμήσει την ποιότητα της αρχικής κατασκευής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση του νότιου σκέλους του σταυρού, επειδή αναδεικνύει τις αρετές ενός δημιουργού εξαιρετικά ευαίσθητου σε θέματα σύνθεσης. Βασική επιδίωξη κατά τον σχεδιασμό της προσθήκης ήταν η διαμόρφωση ενός τετραγώνου χώρου στο εσωτερικό της. Εξαιτίας αυτής της επιλογής η βόρεια και η νότια πλευρά του νάρθηκα προέκυπταν μαγαλύτερες κατά το πάχος του δυτικού τοίχου, ο οποίος κατασκευάστηκε αρκετά λεπτότερος,

με στόχο τη μείωση της διαφοράς. Επόμενος βασικός στόχος του δημιουργού ήταν η συμμετρική οργάνωση της νότιας πλευράς, με το θυραίο άνοιγμα ακριβώς στο κέντρο της. Ως εκ τούτου, τοποθέτησε την είσοδο αξονικά, με αποτέλεσμα, θεώμενη από το εσωτερικό του νάρθηκα, να φαίνεται μετακινημένη προς τα δυτικά. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει με το υπερκείμενο μονόλοβο παράθυρο και, συνεπώς, οι άξονες των δύο ανοιγμάτων δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Προκειμένου να επιτευχθεί αισθητική ισορροπία με το υπερκείμενο τμήμα του νότιου σκέλους, η κορυφή της αετωματικής απόληξης συνδυάστηκε με τον άξονα του μονόλοβου παράθυρου (εικ. 11).

Επιπλέον, το υπερυψωμένο μέτωπο της νότιας κεραίας κατασκευάστηκε φαρδύτερο από το απαιτούμενο, με επέκταση του τυμπάνου προς τα δυτικά, όπου προβάλλει υπό μορφή παραστάδας¹⁷ (εικ. 10, 11, 12). Με τον τρόπο αυτό δίνεται η ψευδαίσθηση ότι η είσοδος βρίσκεται κεντρικά, τόσο ως προς το κάτω τμήμα της νότιας πλευράς, όσο και της υπερκείμενης. Πρόκειται για μια ιδιάζουσα μορφολογική λύση, η οποία εκτός των άλλων συμβάλλει και στην ομοιομορφία των όγκων της ανωδομής, κυρίως σε ό,τι αφορά τις διαστάσεις του δυτικού και του νότιου σκέλους του σταυρού, οι οποίες, ενώ είναι ανισοπλατείς εσωτερικά, εξωτερικά εμφανίζονται ισομεγέθεις, όπως ακριβώς διαπλάθονται οι όγκοι των περίοπτων τετρακίονων ναών.

Αναμφίβολα, το συνεργείο που έκτισε τον τετράστυλο νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου Χορτακίων διέθετε συνθετικές αρετές και τεχνικές δεξιότητες υψίστου βαθμού. Οι παραπάνω κατασκευαστικές και μορφολογικές ιδιομορφίες, καθώς και οι μελετημένες χαράξεις που παρατηρούνται, τόσο στην κάτοψη, όσο και στην τομή του νάρθηκα, μαρτυρούν έναν δημιουργό με εξαιρετική εμπειρία στις θολοκατα-

σκευές, με ευαισθησίες σε προβλήματα οργάνωσης των εξωτερικών όψεων και μνημένο σε θέματα που σχετίζονται με τις οπτικές διορθώσεις και τα “κλεψίματα” της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Η χρονική διαφορά ανάμεσα στην ίδρυση του αρχικού ναού και την προσθήκη του νάρθηκα δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Εκείνο που μπορεί να πει κανείς με σχετική βεβαιότητα είναι ότι στο συγκεκριμένο μνημείο εργάστηκαν δύο διαφορετικά συνεργεία με κοινή αρχιτεκτονική παράδοση, αλλά σε περιόδους που απέχουν αρκετά μεταξύ τους. Το γεγονός ότι τα δύο τρουλαία τμήματα του ναού ανήκουν στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο δεν προδικάζει την ταύτιση των δύο συνεργείων. Σειρά μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων οδηγούν σε διαφορετική άποψη. Εξάλλου, τόσο οι γενικές όσο και οι επιμέρους αναλογίες ενός αρχιτεκτονικού τύπου δεν μπορούν, ως ποσοτικά στοιχεία, να αναδειχθούν σε κύριο κριτήριο χρονολόγησης, χωρίς την κατανόηση της εξελικτικής πορείας του κάθε τύπου ναού, του τρόπου διασποράς και του χρόνου υιοθεσίας του κατά περιοχή, καθώς και του φαινομένου των πιθανών επιβιώσεων¹⁸. Το θέμα όμως αυτό ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσας εργασίας, επειδή απαιτεί αναλυτική μελέτη μεγάλου αριθμού μνημείων του ίδιου τύπου, τόσο της Κύπρου¹⁹, όσο και άλλων περιοχών.

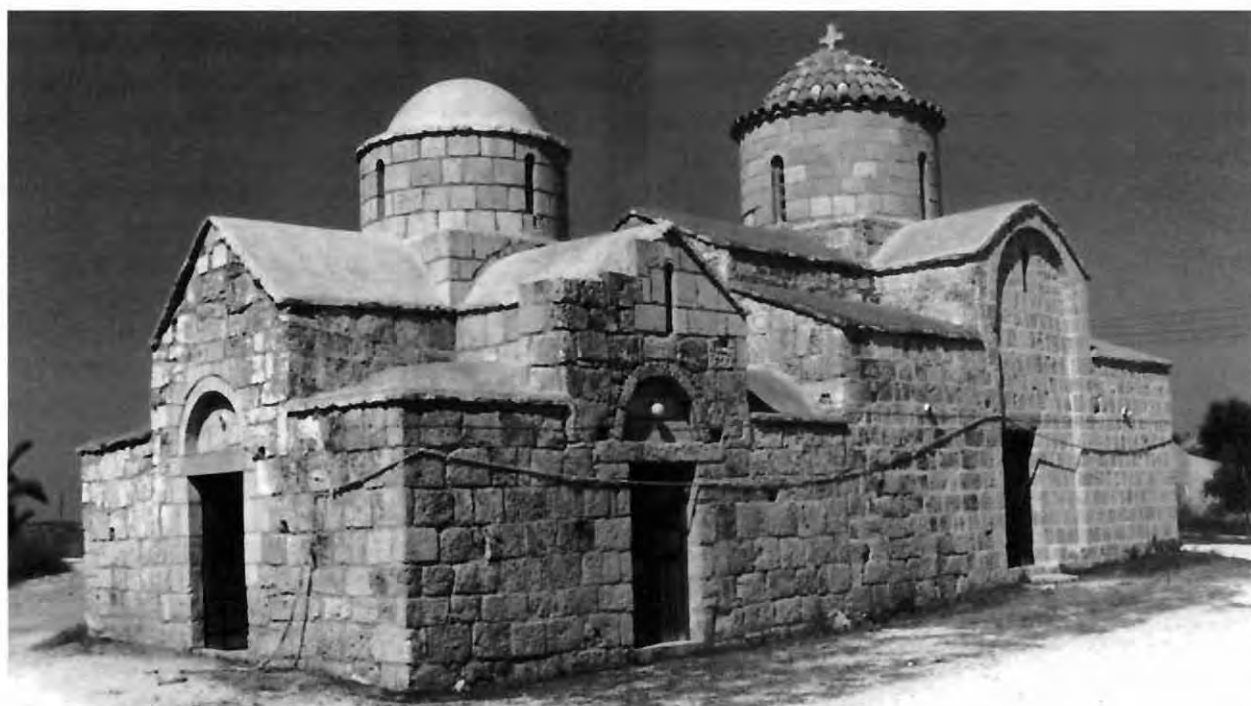
Ο αρχικός πυρήνας του Αγίου Γεωργίου Χορτακίων θα πρέπει να παρέμεινε για αρκετές δεκαετίες χωρίς νάρθηκα, όπως συνέβη και με άλλους ναούς του ίδιου τύπου στην Κύπρο²⁰, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Άγιο Φίλιωνα στο Ριζοκάρπασο²¹ και τον αρχικό ναό του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στο χωριό Καλοπαναγιώτης²². Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, εάν θέλαμε να εκφράσουμε μια προκαταρκτική άποψη για τη χρονική ακολουθία των τριών αυτών μνημείων, θα τοποθετούσαμε τον Άγιο

Εικ. 10: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Δυτική πλευρά.

Εικ. 11: Άγιος Γεώργιος Χορτακίων. Νότια πλευρά του νάρθηκα.

Εικ. 12: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Νοτιοδυτική άποψη.

Γεώργιο Χορτακιών ανάμεσα στα δύο παραπάνω μνημεία, στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα. Δυστυχώς οι αποσπασματικά σωζόμενες τοιχογραφίες στο δυτικό σκέλος του ναού δεν προσφέρονται ως *terminus ante quem*. Μια δυσανάγνωστη εγχάρακτη επιγραφή που υπάρχει σε έναν γωνιόλιθο, στο κάτω τμήμα της βόρειας πλευράς προς το ανατολικό της πέρας, προέρχεται από προγενέστερη κατασκευή και δεν προσφέρει ασφαλή στοιχεία ώστε να χρησιμοποιηθεί ως *terminus post quem* (εικ. 13).

Με τη φαινομενικά πρώιμη χρονολόγηση του αρχικού ναού συνάδουν το είδος της τοιχοποιίας με τους διαμπερείς οριζόντιους αρμούς, η χρήση επιμελώς λαξευμένων γωνιόλιθων στις δύο παρειές της, ο γλυπτός διάκοσμος του υπέρθυρου της δυτικής θύρας, το υπερκείμενο πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο²³, καθώς και η παντελής έλλειψη υποχωρήσεων στα μέ-

τωπα των τόξων. Όλα αυτά μαρτυρούν σχετική πρωιμότητα. Εξάλλου, και τα γενικά τυπολογικά χαρακτηριστικά του αρχικού ναού θυμίζουν κατά κάποιον τρόπο τους επιμήκεις ναούς μεταβατικού τύπου, και ειδικότερα εκείνους που παρουσιάζουν σαφή τριμερή διάταξη στις όψεις τους, με σχεδόν ισομήκη τα τμήματα των μεγάλων πλευρών που αντιστοιχούν στα γωνιακά διαμερίσματα²⁴.

Η χρονολόγηση του νάρθηκα είναι ακόμα δυσκολότερη, επειδή πρόκειται, σύμφωνα με τα παραπάνω, για μια προσθήκη ποικίλων δεσμεύσεων. Τα κατασκευαστικά στοιχεία που διαφέρουν σαφώς από εκείνα του αρχικού ναού είναι οι φαρδείς αρμοί στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων, η περιορισμένη χρήση διαμπερών οριζόντιων αρμών στις στρώσεις της τοιχοποιίας, η ελλειψοειδής μορφή των τόξων και των ημικυλινδρικών καμαρών, καθώς και η χρήση

Εικ. 13: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Χαρακτή επιγραφή στο ακραίο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς.

Εικ. 14: Άγιος Γεώργιος Χορτακιών. Ενεπίγραφο τμήμα από τα σωζόμενα σπαράγματα των τοιχογραφιών στον βόρειο τοίχο του νάρθηκα.

θολιτών μικρού ύψους στα μέτωπά τους. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το ανακουφιστικό τόξο της νότιας εισόδου, το οποίο είναι επίσης ελλειψοειδές με άνοιγμα, στα σημεία έδρασης, μεγαλύτερο του πλάτους της θύρας (εικ. 11). Οι θολίτες έχουν χαμηλό ύψος και μεγάλο σχετικά μήκος, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στα μέτωπα των τόξων του αρχικού ναού. Όλα αυτά θα ταίριαζαν σε μια αρκετά οψιμότερη χρονολόγηση του νάρθηκα, στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα. Με τη χρονολόγηση αυτή συνάδει και ο αποκρυσταλλωμένος τύπος του νάρθηκα, καθώς και η μορφή των μονολιθικών αρχιτεκτονικών μελών που επιστέφουν τα παράθυρα με τις ελαφρές υποχωρήσεις στα μέτωπα των τόξων.

1. Η παρούσα εργασία αποτελεί δείγμα ευρύτερου προγράμματος με τίτλο "Βυζαντινοί Ναοί της Κύπρου", το οποίο εκπονείται στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ως υπεύθυνος του προγράμματος, ευχαριστώ τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές για την ποικίλη βοήθεια, τον διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Κύπρου δρ. Σάββα Χατζησάββα για την παραχώρηση της σχετικής άδειας, και τον βυζαντινολόγο Γεώργιο Φιλοθέου για την όλη συμπαράσταση στο έργο. Η επίσκεψη στα μνημεία της επαρχίας Αμμοχώστου έγινε τον Ιούλιο του 2003. Στην ομάδα εργασίας συμμετείχαν οι υποψήφιοι διδάκτορες Μιχαήλ Κάππας, Φλώρα Καραγιάννη και Γεώργιος Φουστέρης. Η προσφορά τους υπήρξε πολύπλευρη σε όλα τα μνημεία της επαρχίας Αμμοχώστου που επισκεφτήκαμε εκείνη τη χρονιά, τα οποία ανέρχονται σε είκοσι. Οι λήψεις όλων των φωτογραφιών που συνοδεύουν την παρούσα εργασία, πλην εκείνης του Γ. Σωτηρίου, έγιναν τον Ιούλιο του 2003. Το σχοινί που περιβάλλει την εκκλησία δεν αφαιρέθηκε κατά τη φωτογράφιση, από σεβασμό προς το χριστιανικό έθιμο των Κυπρίων που είναι γνωστό ως "δέσιμο της εκκλησίας".

2. Στα ερωτήματα για τη σχέση των δύο κοινοτήτων με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, οι κάτοικοι του Φρέναρους απαντούσαν με τον παραπάνω τρόπο χρησιμοποιώντας διαφορετική φρασεολογία κάθε φορά. Εδώ καταγράφεται, ως πιο καλόβουλη, η γνώμη του Πανίκου Χήρα, πρόσφυγα στο Φρέναρο από το χωριό Λευκόνικος, ο οποίος μας συνόδευε συχνά στις επισκέψεις των ναών και παρείχε κάθε δυνατή βοήθεια. Τον ευχαριστούμε θερμά και από αυτή τη θέση.

3. *ARDAC*, 1978, σ. 16-17· στο *ίδιο*, 1979, σ. 17· στο *ίδιο*, 1980, σ. 17-18· στο *ίδιο*, 1983, σ. 24· στο *ίδιο*, 1984, σ. 22· στο *ίδιο* 1987, σ. 25· στο *ίδιο* 1988, σ. 30.

4. Με την αρχιτεκτονική του μνημείου έχουν ασχοληθεί αρκετοί ερευνητές, αλλά οι σχετικές αναφορές είναι περιορισμένης έκτασης: Γ. Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Αθήνα 1935, εικ. 19, πίν. 27 (α)· Α. Papageorgiou, *Constantinopolitan Influence of the Middle Byzantine Architecture of Cyprus*, *JOB* 32/4 (1982), σ. 469-478· ο ίδιος, *L'architecture de la période Byzantine à Chypre*, *Corso di cultura sull'arte Ravennate* 32 (1985), σ. 329· ο ίδιος. Η βυζαντινή τέ-

Ο νάρθηκας έφερε τοιχογραφίες από τις οποίες σώζονται ελάχιστα τμήματα, κυρίως στο ανατολικό μέρος της βόρειας πλευράς του (εικ. 14). Από συνοδευτική επιγραφή που υπάρχει αριστερά ενός στικτού φωτοστέφανου προκύπτει ότι εκεί παριστανόταν ο άγιος Γεώργιος. Ψηλότερα, στη στάθμη της γένεσης της ημικυλινδρικής καμάρας, διακρίνεται διακοσμητική ζώνη υπό μορφή κοσμήτη. Δυστυχώς, τα ελάχιστα αυτά λείψανα των τοιχογραφιών δεν προσφέρονται για ασφαλείς χρονολογικές εκτιμήσεις. Ωστόσο, η μορφολογία των γραμμάτων, ειδικότερα η γραφή των στοιχείων Γ, Ε και Ω, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως *terminus post quem* για μια χρονολόγηση των τοιχογραφιών μετά τα μέσα του 12^{ου} αιώνα.

χνη της Κύπρου (12^{ος} - 15^{ος} αιώνας), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος, Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση* (επιμ. Δ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή & Μ. Ιακώβου), Λευκωσία 1997, σ. 95-101· ο ίδιος, *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια* τ.4, σ. 56 (λ. Γεωργίου Αγίου εκκλησίες)· Τ. Papacostas, *Byzantine Cyprus. The Testimony of its Churches, 650 - 1200* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Oxford 1999, σ. 83, 149 - 150, 179· Χ. Χατζηχριστοδούλου, Σωτήρα, η βυζαντινή κωμόπολη, *Πολίτης* 17 (13/6 /1999), σ. 6· ΣΙ. Ξυρτζής, *Middle Byzantine Architecture on Cyprus: provincial or regional?* Nicosia 2000, σ. 10, 16 εικ. 1 και 10α (όπου ο αντίστοιχος υπότιτλος συνοδεύει την επόμενη εικόνα)· Οικονόμος Γ. Ιωάννου & Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Σωτήρα Αμμοχώστου. Η Βυζαντινή Κωμόπολη. Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία 2002, σ. 36-39· Ν. Γκιολές, *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, σ. 60· Ν. Χρυσοχού, *Η Αρχιτεκτονική της Ορθόδοξης Μονής της Παναγίας του Σίντη στην Πάφο. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής της Ενετοκρατίας στην Κύπρο* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή), Λευκωσία 2003, σ. 135-134, 166, 242.

5. Σχετικά με το θέμα της λιτής βλ. Π. Μυλωνάς, *Αρμένικα γκαβίτ και βυζαντινές λιτές*, *Αρχαιολογία* 32, Σεπτέμβριος 1989, σ. 52-68· ο ίδιος, *Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος*, *Αρχαιολογία* 36, Σεπτέμβριος 1990, σ. 6-30.

6. Για την ορολογία του τύπου βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1975 (1992²), σ. 116, σημ. 5. Για το θέμα της καταγωγής του τύπου γενικότερα, βλ. G. Dimitrokallis, *La genèse de l'église en croix grecque inscrite*, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), σ. 219-232, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

7. Για τους απλούς τετρακίονιους ναούς η βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη. Με το θέμα αυτό ασχολήθηκε ο συνεργάτης του προγράμματος Μ. Κάππας στην κύρια μεταπτυχιακή του εργασία που εκπόνησε υπό την επίβλεψή μου με τίτλο: *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου. Συμβολή στη μελέτη της διάδοσης του τύπου του απλού τετράστουλο σταιροειδούς εγγεγραμμένου* (Θεσσαλονίκη 2001).

8. Σωτηρίου, ό.π., πίν. 27 (α).
9. Ο τρούλος του κυρίως ναού είναι εξολοκλήρου ανακατασκευασμένος εκτός από ένα μικρό τμήμα στη βάση του τυμπάνου (*ARDAC*, 1979, εικ. 29,30· στο ίδιο, 1983, εικ. 25, 26).
10. Κατά κανόνα, τα μέτωπα των τοίχων μπροστά από εξωράχια τεταρτοσφαιρίων κτίζονταν μετά την ολοκλήρωση της θολοκατασκευής. Σχετικά βλ. Γ. Βελήνης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 173.
11. Τα πλέον κοντινά παραδείγματα με τον τετράστυλο νάρθηκα του ναού των Χορτακίων αποτελούν οι τετρακίονιοι νάρθηκες σε δύο καθολικά μοναστηριών της Στερεάς Ελλάδας, στο καθολικό της Μονής Βαρνάκοβας Δωρίδος, όπου ο ισοπλατύς τετρακίονιος νάρθηκας αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη σε αρχικό δικίονιο ναό, καθώς και στο καθολικό την Μονής Σαγματάς, όπου ο τετρακίονιος νάρθηκας συνδυάζεται με σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό ίδιου πλάτους. Για τους δύο αυτούς ναούς βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Βυζαντινή ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 92-94 (Βαρνάκοβα), 281-285 (Σαγματάς), όπου και ειδικότερη βιβλιογραφία.
12. Μπροστά από τη δυτική είσοδο του ναού θα ήταν σκόπιμο να γίνει μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα προκειμένου να διευκρινιστεί η περίπτωση ύπαρξης ή απουσίας μικρού προστώου.
13. Η εξωτερική επένδυση του τυμπάνου στον μικρότερο αυτό τρούλο ανακτίστηκε, σχεδόν στο σύνολό της, κατά τα τελευταία χρόνια των αναστηλωτικών εργασιών (*ARDAC*, 1987 σ. 25).
14. Ολόκληρο το τμήμα της βόρειας πλευράς πάνω από τη στάθμη των παραστάδων του μονόλοβου ανοίγματος παρουσιάζει προχειρότητα στην κατασκευή.
15. Σχετικές φωτογραφίες υπάρχουν στο αρχείο της αρμόδιας υπηρεσίας που στεγάζεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Λευκωσίας.

16. Με τον τρόπο αυτό επιτείνεται η αίσθηση της μικρότερης κλίμακας του νάρθηκα.

17. Εκείνο που μένει αδιευκρίνιστο είναι η μορφή του καταιπίου γείσου στην αριστερή πλευρά της αετωματικής απόληξης, το οποίο ενδέχεται να είχε διαφορετικές κλίσεις στις δύο πλευρές του. Στην αντίθετη περίπτωση, δηλαδή εάν τα κεκλιμένα γείσα είχαν ίδιες κλίσεις, το προεξέχον υπό μορφή παραστάδας τμήμα θα έφερε οριζόντιο γείσο. Πιθανότερη από τις δύο λύσεις φαίνεται η πρώτη, επειδή βρίσκεται πιο κοντά στο πνεύμα της όλης σύνθεσης του νάρθηκα.

18. Το θέμα της τυπολογικής διερεύνησης στη βυζαντινή αρχιτεκτονική αποτελεί μείζον μεθολογικό ζήτημα, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ένας γενικώς αποδεκτός τρόπος προσέγγισης. Βλ. επίσης και την πρόσφατη εργασία Μπούρας - Μπούρα, ό.π., σ. 343-370, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

19. Η τελευταία καταλογογράφηση των σχετικών με το θέμα μας ναών της Κύπρου έγινε από τον Τ. Παπακόστα στη διδακτορική διατριβή του (*Papacostas*, ό.π., πίν. 9).

20. Για το φαινόμενο της προσθήκης μεταγενέστερων νάρθηκων σε ναούς της Κύπρου κατά τον 12^ο αιώνα, βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Η βυζαντινή τέχνη της Κύπρου (12^{ος} - 15^{ος} αιώνας)*, ό.π., σ. 98.

21. Σωτηρίου, ό.π., σ. 8-9, εικ. 6.

22. Ό.π., σ. 26-27, εικ. 17.

23. Για την πρώιμη εμφάνιση των πεταλόμορφων τόξων στον 11^ο αιώνα βλ. Α. Ορλάνδος, *Το πεταλόμορφο τόξον εν τη βυζαντινή Ελλάδα*, *ΕΕΒΣ* 11 (1935), σ. 411-415.

24. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 122-123, όπου δίνεται κατάλογος μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με τις επιμέρους αναλογίες τους. Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται και ο ναός του Αγίου Γεωργίου Χορτακίων Σωτήρας (αρ. 23). Επισημαίνεται ότι στον συγκεκριμένο κατάλογο θα πρέπει να γίνει σαφής διάκριση ανάμεσα στους αμιγώς μεταβατικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς και σε εκείνους που έχουν αποκρυσταλλωμένα τα χαρακτηριστικά του απλού τετράστυλου.